

DCIDOB 110.

1989, L'ANY DELS GRANS CANVIS.

Somni, esperança i frustració.

Canvi polític a l'Europa Oriental vint anys després.

Ruth Ferrero-Turrión.

Somni, esperança i frustració

Canvi polític a l'Europa Oriental vint anys després

Ruth Ferrero-Turrión Professora de Ciència Política;
Departament de Ciència Política II;
Universidad Complutense de Madrid (UCM)

Han passat vint anys des que va desaparèixer la divisió d'Europa. Aquest any 2009 podem afirmar que, almenys en l'àmbit institucional, el continent europeu torna a estar unit. Aquests dies es commemora el final de la Guerra Freda simbolitzat amb la caiguda del mur de Berlín el 9 de novembre de 1989. Es commemora, per tant, la fi d'una era, d'un món bipolar, i l'aparició d'una nova etapa històrica ja no dominada pel conflicte entre capitalisme i socialisme, sinó pel conflicte entre tot tipus d'integrismes. A més, ens trobem davant l'esclat d'una crisi financera i sistèmica global que sembla fer més urgent la recerca de noves formes de governança global que, després de l'unilateralisme estatunidenc dels últims temps –fins i tot amb el president Barack Obama–, semblen difícils d'assolir.

Però, tornem a l'any 1989. En aquell moment no hi va haver gairebé ningú, ni científics socials, ni polítics, ni visionaris, que preveïés la fi de l'imperi soviètic tal com va succeir. En només uns mesos va desaparèixer tot un sistema d'organització política, econòmica i social que semblava indestructible en vista del que estava succeint aquells anys. A mitjan anys vuitanta, el poder militar soviètic no era qüestionable: el moviment Solidaritat a Polònia es trobava en una forta crisi, els soviètics estaven vençant la resistència afganesa, les tropes cubanes defensaven Angola i Vietnam controlava Indoxina. Tot es va enfonsar en uns mesos com un castell de cartes. Amb la caiguda dels règims de tipus soviètic es va posar fi a la divisió d'Europa heretada de la postguerra. Una divisió que reflectia més la posició militar de les potències vencedores el 1945 que una realitat geogràfica, cultural o històrica. També van tornar els conflictes nacionals (Iugoslàvia, URSS), la desintegració d'estats (Txecoslovàquia) i l'aparició d'altres de nous (Croàcia, Bòsnia).

Vint anys després de la caiguda del mur de Berlín, Europa Oriental¹ ha realitzat un cicle complet: de l'èxit més gran a la responsabilitat més gran. Però, és sostenible l'èxit als Països de l'Europa Central i Oriental (PECO)? Es tracta d'un somni distant el fet d'assolir els estàndards de la UE després de la crisi econòmica? Seran permanents les línies que divideixen el continent?

Els canvis que es van produir després de la Guerra Freda –començant pel tall de la tanca de la frontera entre Àustria i Hongria el juny de 1989, seguit per la caiguda del mur de Berlín– van inaugurar una nova era en les relacions entre els països d'Europa, i entre aquests i la resta del món. Un dels resultats obtinguts ha estat la incorporació de la majoria dels PECO a les institucions europees i a les estructures militars de l'OTAN, tot i que, en alguns casos, com pel que fa al moviment de persones, amb limitacions. I han provocat, així mateix, canvis en les aliances i en les relacions polítiques, econòmiques i culturals entre els PECO i la resta del món: mentre els llaços entre els nous, vells i futurs estats de la UE han augmentat els últims 20 anys, les relacions amb Estats Units i la Federació Russa han canviat. Hem d'assumir principalment que els canvis importants que van tenir lloc durant la segona part de l'any 1989 no estan limitats a aquests països. Més aviat al contrari; aquestes transformacions han transcendit l'àmbit regional i han tingut un impacte important en l'estabilitat internacional, en les relacions UE-Rússia, com també en la profunda crisi econòmica que les assetja, tal com hem pogut comprovar amb el conflicte de Geòrgia (estiu de 2008), amb la situació encara no resolta de Kosovo, o amb les mobilitzacions a Letònia, Hongria o Bulgària (primavera de 2009).

El que exposem en aquest article és una succinta reconstrucció del que ha passat des de l'any 1989 amb els PECO fins a l'estiu de 2009, a través de la divisió d'aquests vint anys en tres períodes políticament rellevants per a aquests països: les revolucions de 1989, el procés d'adhesió a la UE i la integració política i la crisi econòmica.

Primer pas: Les *refolucions*² de 1989. Del Teló d'Acer a la UE

Els aixecaments *populars* en molts dels PECO contra els règims de tipus soviètic van estar, en gran mesura, induïts per les reformes internes a l'URSS que van permetre el dissens dins de les àrees d'influència política i econòmica. Cap a l'any 1990, els països del Pacte de Varsòvia van començar a canviar des de sistemes de partit únic cap a sistemes polítics pluralistes, en molts casos de manera pacífica, malgrat que, sovint, amb un increment de les hostilitats entre diferents grups ètnics i nacionals.

Durant l'estiu i la tardor de 1989, els PECO van trencar amb el bloc soviètic, mentre que les repúbliques soviètiques ho van fer dos anys més tard. Per entendre el perquè d'aquestes *refolucions* hem d'observar els canvis polítics i econòmics que s'estaven produint en la veïna URSS. Com a estats satèl·lits de Moscou, qualsevol indicatiu de canvi a qualsevol nivell afectava de manera directa aquests països. Fins a final dels anys vuitanta, qualsevol senyal de descontentament, encara que fos molt estès, s'havia mantingut ocult davant l'amenaça de l'ús de la força militar controlada per Moscou. Les revolucions i canvis de 1989 no haguessin estat possibles sense els canvis introduïts en l'interior del sistema per Mikhaïl Gorbtxov després de la seva elecció com a secretari general del Partit Comunista de la Unió Soviètica (PCUS) el 1985. Encara que l'estratègia original de Gorbtxov era mantenir els canvis *dins* del sistema, sense modificar-lo i, per tant, sense alterar la dinàmica del funcionament dels règims soviètics, l'impacte de les polítiques de la *perestroika* (reestructuració radical) i la *glasnost* (més obertura política) que van començar a posar-se en marxa –sobretot per raons econòmiques– va permetre l'emergència dels moviments de protesta contra el règim, com també el començament d'una certa mobilització política per part dels dissidents.

Així, Bulgària, Txecoslovàquia i Hongria van aconseguir dur a terme una ruptura pacífica i sense sang; Polònia va celebrar eleccions lliures; la República Democràtica Alemanya (RDA) va començar el camí cap a la reunificació amb la República Federal Alemanya (RFA); la revolució romana va ser curta i violenta. Iugoslàvia va celebrar eleccions multipartidistes el 1990, però després es va sumir en una guerra civil. Albània va celebrar eleccions el 1991. Malgrat que després dels canvis van aparèixer conflictes ètnics, corrupció política i econòmica, com també partits i moviments no liberals, inclosos els autoritaris, cal posar l'èmfasi en el fet que precisament en aquells països on les *refolucions* no es van produir, com Iugoslàvia, o on es van controlar ràpidament (Romania), la sortida del socialisme fou especialment convulsa.

Laurence Borel

El gran debat que existeix entorn d'aquestes *refolucions* planteja si el que va tenir lloc en aquell moment fou el triomf dels valors de les democràcies liberals sobre els intents de mantenir un jacobinisme extrem juntament amb el renaixement global del liberalisme o, si al contrari, van provocar el sorgiment de propostes de tipus populista fonamentalista, dogmàtiques-religioses, nostàlgiques dels règims precomunists (inclosos els admiradors dels dictadors pronazis com Ion Antonescu a Romania, o Miklós Horthy a Hongria). Potser en un primer moment, fins a la desintegració de Iugoslàvia o la separació de Txecoslovàquia, no es va considerar la possibilitat que el canvi polític conduís a propostes diferents de les de la democràcia liberal. I potser per aquesta raó ambdós fets, especialment el conflicte iugoslau, van ser els que van posar en alerta la llavors Europa Occidental, la qual va tardar una mica a reaccionar davant la crisi humanitària que va tenir lloc en aquests territoris. A principi de 1990 va quedar molt clar que aquest nou període estaria ple d'amenaçes diverses que incloïen els conflictes ètnics, el descontentament social i l'ascens de nous i antics tipus de populismes i tribalismes.

A més del moviments que s'estaven produint a l'URSS, tampoc no podem obviar dues qüestions que en confluïr van donar com a resultat el col·lapse del sistema: la fi de la confiança en les

Segon pas: Incorporació a l'Europa realment existent

Si el principi de la fi van ser les *refolucions* de 1989, la fi del principi van ser els processos de transició política, econòmica i nacional que van dur aquests països a incorporar-se a la UE.

Un dels motors principals de la mobilització a final dels anys vuitanta va ser, com assenyalava molt encertadament Tony Judt, el “retorn a Europa”: el retorn a una Europa *mítica* de la qual aquests països, en el seu imaginari col·lectiu, consideraven que havien estat arrencats per unir-se forçosament a un altre mite diferent: el *socialisme*. Per tant, el retorn a una Europa convertida en mite amb un *projecte comú continental* va esdevenir durant els primers anys noranta l'objectiu principal dels PECO. Per dur a terme aquesta gesta es va haver de posar en marxa la maquinària del canvi. Un canvi que, al contrari que en altres llocs del planeta que havien passat per règims totalitaris, no fou només d'índole política sinó també de tipus econòmic i nacional. Així doncs, sembla que existeix cert consens entre els investigadors en afirmar que es poden dividir aquests processos de canvi entre aquells anomenats de *reforma pactada* i aquells en què els canvis es van produir a causa d'un ràpid col·lapse del sistema i que són anomenats *de ruptura* (Taibo, 1999). Els casos de l'URSS i de Iugoslàvia romandrien al marge d'aquesta classificació.

Entre els *de reforma pactada* situem, sense dificultat ni discussió, els casos de Polònia i Hongria. En ambdós països, tot i que amb diferència de matisos, el procés que els va dur a les primeres eleccions pluripartidistes va estar caracteritzat pel diàleg entre el Govern i les forces de l'oposició i els actors socials. Entre els *de ruptura* trobem Bulgària, Romania, la RDA o Txecoslovàquia, amb característiques peculiars i diferents en cadascun dels casos, tot i que és cert que el grau més gran de violència en el procés va dur, en un primer moment, a un canvi menys radical de les transformacions, normalment liderades per la vella elit (Tismaneanu, 1996; Taibo, 1998). Com afirma Catherine Samary: “El gir dels anys noranta no s'efectua en un cel serè. És, al mateix temps, de ruptura (canvi de sistema en els seus fonaments) i un procés marcat per elements de continuïtat que han contribuït a fer opaca la transició” (Samary, 2006). Durant aquest procés de transició es poden observar canvis a quatre nivells: l'economia fou radicalment desnacionalitzada; l'accés al Govern es va pluralitzar; van canviar les polítiques socials; i es van desintegrar els estats multinacionals. Després de la sortida de l'Estat de l'àmbit econòmic, l'Estat social construït sota els paràmetres dels règims de tipus soviètic no podia continuar finançant-se i va haver de ser substituït per un altre sistema de seguretat social. La desintegració dels estats multinacionals va provocar que set estats es convertissin en vint.

Malgrat la posada en marxa dels processos de canvi polític i d'haver *completat* amb uns criteris polítics fixats en els Acords de Copenhaguen com a criteris que obrien Europa a aquests estats, el procés d'ampliació cap a l'Est per part de les institucions europees va esdevenir agònic. No va ser fins a la guerra de l'OTAN

elits polítiques i l'aparició de moviments antisistema creats des de sota. Les revolucions es produeixen en contextos en què conflueixen una pèrdua de legitimitat per part del sistema i una pèrdua de confiança en aquest per part de la població general. És el que s'anomena “el col·lapse de legitimitat del sistema”. En un context d'aquest tipus, les explicacions economicistes no són suficients per analitzar les causes per les quals s'ha arribat a aquesta situació. En el cas que ens ocupa, potser es podrien assenyalar tres característiques del sistema que probablement van provocar el col·lapse final: la inflexibilitat de les economies de caire soviètic; l'escassetat i les retallades de productes; i la burocratització de tots els aspectes de la quotidianitat. Amb aquestes tres característiques l'única manera de sobreviure en el sistema era a través de la corrupció.

Un altre aspecte que cal destacar és que la modernització de les seves societats –un dels grans èxits dels sistemes de *socialisme d'Estat*– fou el que va provocar, precisament, la seva caiguda. La transformació de societats rurals i amb una base econòmica agrícola en societats més urbanes i industrialitzades, amb una població més educada, és el que va fer que, a final dels anys vuitanta, es possessin en marxa xarxes ciutadanes que, a poc a poc, amb més o menys èxit segons el país, mobilitzessin la població davant d'una situació que per si mateixa era insostenible.

a Kosovo quan la UE va decidir accelerar el procés d'ampliació cap a l'Est, procés que havia estat *congelat* fins aquell moment. La decisió es va prendre en la cimera europea de desembre de 1999, en la mateixa en què es firmava el Pacte d'Estabilitat per als Balcans Occidentals. Una decisió clarament política i no econòmica. És cert que la UE veia l'Europa de l'Est com un nou mercat liberalitzat per conquerir, i és cert que fou el lloc on van haver les primeres deslocalitzacions de l'Europa Occidental, però tot això ja havia succeït durant els anys noranta —és a dir, abans de la seva entrada a la UE— quan els intercanvis comercials entre aquests països i la UE eren aproximadament el 60%.

"Torno en 5 minutos". Graffiti. Retrat de Ceaucescu. Bucarest

Vint anys després de la fi dels règims de tipus soviètic, tornem a trobar-nos amb una forta crisi de legitimitat en aquests països, els ciutadans dels quals ja no confien en l'autoritat de l'Estat i on la corrupció campa arreu

No obstant això, el 1999 ja s'apreciava que alguna cosa no anava bé en aquests països. Deu anys després de la caiguda del mur de Berlín, la situació era desastrosa: el PIB de les repúbliques bàltiques era entre un 20% i un 40% inferior al seu nivell de 1989; la República Txeca, Hongria, Eslovàquia i Eslovènia acabaven de superar el nivell de PIB de 1989; l'únic país que semblava anar en una bona direcció era Polònia (amb un PIB un 20% superior que el de 1989).

D'altra banda, el percentatge d'ocupació era del 73% el 1999, mentre que el 1989 estava en el 90%; i l'atur el 1999 havia assolit percentatges de dues xifres. La UE, per tant, no tenia cap interès econòmic per incorporar aquests països. Més aviat es veia amb preocupació la seva potencial entrada ja que demanarien una ingent quantitat de fons estructurals per sanejar les seves economies. Només en Política Agrícola Comuna (PAC) —amb els criteris establerts en l'època— s'hauria d'haver doblat el pressupost. Per tant, el criteri que va marcar l'adhesió a la UE en un període de temps breu va ser polític, o més aviat, geopolític. Existia en el si dels Estats Membres el temor a una nova guerra continental com les que s'havien produït en les repúbliques de l'antiga Iugoslàvia. El sentiment antieuropeu creixia en tots els països de la regió, en bona mesura a causa del retard de la seva entrada a Europa. Es corria el risc de no aconseguir, una vegada més, la unió d'Europa.

Es va posar en marxa, doncs, la maquinària institucional europea que va haver d'adaptar uns nous criteris d'ajudes econòmiques al procés d'adhesió ja que, d'una altra manera, la UE s'hauria vist obligada a duplicar el seu pressupost o treure ajudes als països del Sud per enviar-les a l'Est. Es va debatre, aleshores, igual que ara, l'aprofundiment institucional enfront de l'ampliació a més països, i en aquell moment van triomfar les tesis *amplacionistes*. D'aquesta manera, amb el procés d'ampliació començava també un procés de reconstrucció de la UE que intentava donar estabilitat política i econòmica a tot el continent. Aquest procés culminaria l'any 2004 amb la incorporació d'aquests països a l'Europa realment existent, i un any més tard amb el fracàs de la construcció política europea concretada en els referèndums francès i holandès que van rebutjar el Tractat Constitucional Europeu.

Tercer pas: Integració política i crisi econòmica

La incorporació a la UE ha estat per als PECO gairebé tan traumàtica com la no incorporació. El *retorn* a Europa no es va produir en les condicions que esperaven. Els processos d'ampliació no es van desenvolupar en les mateixes circumstàncies i amb els mateixos criteris que els realitzats anys enrere amb, per exemple, els països del Sud. Un dels obstacles amb què s'han trobat aquests països ha estat l'absència de llibertat de circulació dels seus ciutadans en altres països europeus, però no és l'únic: com hem esmentat, els criteris econòmics i pressupostaris de distribució dels fons estructurals i de cohesió van canviar un cop es va produir l'ampliació. No obstant això, un dels mèrits principals que es pot adjudicar a la UE en aquest sentit és haver aconseguit estabilitzar políticament tota la regió, si bé els partits nacionalistes i d'ultradreta continuen aconseguint un gran suport popular i compten amb una representació important al Parlament Europeu. Amb tot, en un moment de creixement econòmic arreu d'Europa i de

crisi política a la UE, semblava que a poc a poc aquests països s'anaven apropant als seus veïns occidentals, malgrat les diferències de criteri polític en algunes qüestions amb la resta de socis, potser més atlantistes.

El 2008 va començar la crisi econòmica. I si la crisi econòmica ha fet entrar en recessió el Regne Unit, Alemanya o Espanya, què no haurà passat a l'Europa Central i Oriental on la situació econòmica partia d'una situació pitjor? Segons estimacions de l'FMI, l'economia de molts d'aquests països es contraurà a final del 2009 fins a un 5% i la inflació assolirà el 13%, després d'haver crescut a un ritme de dos dígitos durant els últims deu anys. En aquesta situació s'han començat a produir mobilitzacions socials que ja han fet caure tres governs, a Letònia, Hongria i la República Txeca, i amenacen també Bulgària i Romania.

Vint anys després de la caiguda del mur de Berlín, de la fi dels règims de tipus soviètic, tornem a trobar-nos amb una forta crisi de legitimitat en aquests països, els ciutadans dels quals ja no confien en l'autoritat de l'Estat i on la corrupció campa arreu. Després d'uns anys de calma aparent, incorporats a Europa, apareixen una vegada més els fantasmes d'una època no tan llunyana: problemes econòmics, inestabilitat política i conflictes ètnics.

Conclusions: Revolucions, ampliació i crisi

Després de vint anys de canvis permanents a l'Europa Central i Oriental, de recerca del retorn a Europa i de recuperació econòmica, el 2009 trobem uns països que han recorregut un llarg camí on han aconseguit uns èxits indubtables i importants, com la consolidació de sistemes democràtics pluripartidistes, però que també han recollit fracassos, com el manteniment d'una estructura política i social que, irremeiablement, continua beneficiant políticament ideologies de tipus nacionalista, populista o xenòfob.

A més dels profunds canvis polítics que es van produir en aquesta regió, des de principi dels anys noranta, aquests països van haver d'afrontar també la reforma dels sistemes de protecció social com el camí per aconseguir una ràpida transició a l'economia de mercat. Hi va haver una transformació progressiva de les polítiques del *welfare* cap a les polítiques del *workfare* (que incloïa l'enfortiment de l'oferta, la subvenció a les empreses i la disminució de la despesa social). Les reformes econòmiques van crear grans expectatives de millora en les condicions econòmiques i reformes importants en l'ocupació, com ajustaments a l'economia de mercat. Aquest enfocament erràtic ha situat aquests països com la peça més dèbil en el si de la UE.

En un context de crisi global del capitalisme, amb una UE amb una crisi d'identitat i una nova crisi de legitimitat reflectida en les freqüents mobilitzacions en països com Bulgària, Romania o Letònia, haurem de veure si no es tornen a repetir –adaptades als nous temps– unes noves revolucions de vellut que tornin a donar sortida a un nou procés de canvi. ●

Notes

1. Tot i que és difícil parlar del conjunt de països d'Europa Central i Oriental (PECO) en bloc a causa de l'homogeneïtat de la seva naturalesa, i atenent la brevetat requerida pel format d'aquest monogràfic, al llarg del text s'intentaran assenyalar les excepcions existents en cada moment.
2. La definició dels esdeveniments de 1989 en alguns països del bloc soviètic ha generat una mena de debat al voltant del seu caràcter revolucionari. Alguns autors com Tismaneanu, Rupnik, Chirot o Eisenstadt plantegen que el que va succeir en aquests països va tenir "conseqüències revolucionàries", ja que es va arribar a una transformació irreversible de l'ordre fins aquest moment existent, i insisteixen en la utilització del terme revolució per referir-se a aquests fets. Altres autors com Hirschman o Tilly discuteixen que fossin autèntiques revolucions i que donessin lloc a "conseqüències revolucionàries". Segons les categories teòriques de Tilly es tractava de "situacions revolucionàries" deixant en suspens les conseqüències revolucionàries d'aquests processos. Com apunta Jaime Pastor, aquests fets no compleixen amb alguns dels trets característics de les revolucions com "l'existència d'una sobirania múltiple o la transferència de poder per la força d'un bloc a un altre". La seva hipòtesi és que aquestes situacions no van arribar a produir-se a causa de la ràpida transformació de les elits en el poder cap al nou ordre. En aquesta situació sembla raonable utilitzar l'expressió *refolució* per referir-nos a aquests esdeveniments per la seva natura híbrida entre reforma i revolució, "ja que per bé que van conduir a l'inici de transicions sistèmiques en el pla econòmic i fins i tot en el polític i cultural, ni van ser promogudes des de fora del vell Estat ni es van veure acompanyades per un desplaçament total de les elits anteriorment en el poder" (Pastor, 2009). Evidentment, això no és aplicable a països en què les antigues elits van desaparèixer totalment del mapa com a Polònia, l'Alemanya Democràtica o Txecoslovàquia.

Referències bibliogràfiques

- CHIROT, Daniel. *What happened in Eastern Europe in 1989? A: TISMANEANU, Vladimir* (ed.). "The Revolutions of 1989". Londres: Routledge, 1999.
- FERRERO-TURRIÓN, Ruth. *Los derechos económicos, sociales y culturales en Europa Central y Oriental. A: "Mundialización y equidad social: la vigencia de los Derechos Humanos"*. Capítol 2. Barcelona: Observatori DESC, 2004.
- JUDT, Tony. *Nineteen eighty-nine: the end of which European era? A: TISMANEANU, Vladimir* (ed.). "The Revolutions of 1989". Londres: Routledge, 1999.
- PASTOR, Jaime. "El retorno del anticapitalismo". *Viento Sur*. No. 100. Madrid, 2009.
- SAMARY, Catherine. "Una contrarrevolución burocrática". *Viento Sur* (secció web). Madrid, 2006.
- TAIBO, Carlos. *Las transiciones en la Europa Central y Oriental. ¿Copias de papel carbón?* Madrid: Los Libros de la Catarata, 1998.
- TISMANEANU, Vladimir. *Introduction. A: TISMANEANU, Vladimir* (ed.). "The Revolutions of 1989". Londres: Routledge, 1999.
- WHITNEY, Mike. *Europa del Este, a punto de estallar*. Sin Permiso. 12 de febrer de 2009. [Consultable a: www.sinpermiso.info].